

Polski socjolog i bibliograf Wiktor Stanisław Żółtowski (1900-1969) – założyciel francuskiej szkoły historii statystycznej twórczości intelektualnej

W bibliologii francuskiej Victor Stan Zoltowski, a właściwie Wiktor Stanisław Żółtowski zajmuje poczesne miejsce dzięki pracom na polu statystyki bibliograficznej i jej wykorzystaniu w badaniach dziejów nauki. Na łamach międzynarodowej encyklopedii bibliologicznej *Les sciences de l'écrit* – w odrębnym haśle osobowym – współczesny bibliolog francuski Robert Estivals (1927-2016) krótko opisał biografię W. Żółtowskiego i jego wkład w rozwój badań nad statystyką bibliograficzną stosowaną w badaniach społecznych. Już w pierwszym zdaniu tego hasła czytamy o nim, że to „założyciel francuskiej szkoły historii statystycznej twórczości intelektualnej. Pochodzenia polskiego, jest nadal zbyt mało znany w Polsce. [...]”¹. Francuski badacz – jak sam podkreślał – został zainspirowany osobą W. Żółtowskiego, a przede wszystkim jego pracami w obszarze bibliologii dynamicznej i często odnosił się do nich w kilku swoich publikacjach². Rzeczywiście nie znajdziemy żadnych informacji poświęconych uczonemu ani w polskich encyklopediach, zarówno ogólnych, jak i specjalnych, w tym szczególnie księgo- i bibliotekoznawczych. Brakuje hasła mu poświęconego w trzydziestotomowej *Wielkiej Encyklopedii PWN, Encyklopedii socjologii*³ oraz w *Encyklopedii wiedzy o książce*. Nawet *Słownik pracowników książki polskiej* nic o nim nie wspomina. Nie odnotowują także nazwiska W. Żółtowskiego informatory biograficzne i genealogiczno-heraldyczne, mimo że pochodził z rodziny szlacheckiej herbu Ogończyk zamieszkałej na Mazowszu od 1402 r. i sam często podkreślał swoje „wysokie urodzenie”. Z kolei w informatorze biograficznym *Ziemiańscy XX wieku*⁴ choć obszernie opisano rodzinę Żółtowskich, to jednak nie ma wzmianki ani o Wiktorze, ani o gałęzi rodu, z której się wywodził. Być może należne mu miejsce znajdzie się w *Polskim Słowniku Biograficznym*, gdyż tomy obejmujące ostatnie litery alfabetu

¹ W oryginale francuskim: „Zoltowski est le fondateur de l'école française d'histoire statistique de la création intellectuelle. D'origine polonaise, il est encore peu connu en Pologne” – R. Estivals, *Zoltowski (Victor, 1900-1969)*, [w:] *Les sciences de l'écrit. Encyclopédie internationale de bibliologie*, sous la direction de R. Estivals et avec la collabor. de J. Meyriat et F. Richaudeau, Paris 1993, s. 572.

² Zob. m.in. R. Estivals, *La statistique bibliographique*, „Bulletin des bibliothèques de France” 1969, No. 12, s. 481-502, [online] <http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-1969-12-0481-001> [dostęp 12.05.2017]; tenże: *La bibliologie dynamique épistémologique: Victor Zoltowski*, „Schéma et schématisation. Revue de la Société de Bibliologie et de Schématisation” 1979, No. 11, s. 73-85 (cały ten numer jest poświęcony W. Żółtowskiemu z okazji dziesiątej rocznicy śmierci).

³ Zob. *Encyklopedia socjologii*. T. 1-4, pod red. A. Kojdera [i in.], Warszawa 1998.

⁴ Zob. *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*. T. 3, cz. 1: *Życiorysy: Andrzejkowicz-Zórawski*, [kom. red. A. Arkuszewski i in.], Warszawa 1992, s. 168-173.

są obecnie w przygotowaniu. Jedyne w wydawnictwie emigracyjnym, czyli w *Podręcznej encyklopedii powszechnej* pod red. Stanisława Lama, krótko napisano o Żółtowskim⁵.

Głównym źródłem informacji o tej postaci są nieliczne nekrologi, które ukazały się po jego śmierci zarówno na łamach czasopism francuskich, głównie socjologicznych⁶, jak i w polskich czołowych wydawnictwach emigracyjnych – paryskim i londyńskim⁷. W Polsce o tym uczonym wspomniano jedynie na łamach „Przeglądu Historycznego”⁸ i „Przeгляdu Bibliotecznego”⁹.

Dokonania W. Żółtowskiego w zakresie badania statystyki twórczości intelektualnej dzięki zastosowaniu bibliometrii w znacznym stopniu wykorzystującej dane bibliograficzne do analizy produkcji wydawniczej zapewniły mu miejsce w nauce XX wieku. Jednoczesna nieobecność tej postaci w polskiej literaturze bibliologicznej¹⁰, jest – zdaniem autorki artykułu – wystarczającym uzasadnieniem dla przypomnienia W. Żółtowskiego i scharakteryzowania jego prac sytuujących się współcześnie w obszarze bibliologii dynamicznej¹¹.

Zarys biografii

Na temat życia W. Żółtowskiego zachowało się niewiele informacji, choć to biografia stosunkowo współczesna, a dane zawarte we wcześniej już wymienionych publikacjach – w oparciu, o które zrekonstruowano jego życie – są miejscami sprzeczne, a przynajmniej – nie do końca ściśle.

Wiktor Stanisław Żółtowski urodził się 10 II 1900 r. w Warszawie. Jego ojciec, Wacław (1850-1922), był znanym prawnikiem, który miał kancelarię adwokacką w tym mieście¹². Antoni Żółtowski, dziadek Wiktora, walczył w powstaniu 1863 r. Był on wychowywany w duchu patriotycznym: w domu rodzinnym, w którym często rozmawiano o historii i powstaniach narodowych, prowadzono dyskusje polityczne, dysputy filozoficzne i literackie oraz głoszone poglądy pozytywistyczne. Uczęszczał do Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Maurycego Hr. Zamoyskiego w Warszawie. W 1918 r. wstąpił do wojska jako ochotnik i uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Po jej zakończeniu ze stopniem podpo-

⁵ Zob. Żółtowski. 2: Wiktor, [w:] *Podręczna encyklopedia powszechna A-Z w jednym tomie*, red. S. Lam, Paris 1954, s. 1044.

⁶ Zob. nekrologi: C. Girou de Buzareingues, *Victor Stanislas Adam Zoltowski*, „Bibliographie de la France”, 2e partie: chronique, 3 décembre 1969, No. 49, s. 161-165; A. Davidovitch, *Victor Zoltowski 1900-1969*, „Revue Française de Sociologie”, octobre-décembre 1969, Vol. 10, s. 524-525, [online] http://www.persee.fr/doc/rfsoc_0035-2969_1969_num_10_4_1582 [dostęp 15.05.2017]; J. Faublée, *Victor Zoltowski 1900-1969*, „L'Année sociologique” 1970, Vol. 19, s. 12-14; J. Gabel, *Victor Zoltowski 1900-1969*, „Cahier internationaux de Sociologie” 1970, Vol. 48, s. 180; [b.a.], *Victor Zoltowski 1900-1969, sociologue*, „Brèves Nouvelles de France”, 27 décembre 1969.

⁷ Zob. E. Zaleski, *Wiktor Żółtowski*, „Kultura. Szkice, Opowiadania, Sprawozdania” 1970, nr 3/270, s. 130-134; [b.a.], *Ś.p. Wiktor Żółtowski*, „Wiadomości”, 1 marca 1970.

⁸ Zob. [b.a.], *Wiktor Żółtowski*, „Przegląd Historyczny” 1969, t. 60, z. 4, s. 775-778.

⁹ Zob. H. Ch[amerska], *Wiktor Żółtowski*, „Przegląd Biblioteczny” 1970, z. 4, s. 398-399.

¹⁰ Nie wspomina o W. Żółtowskim i jego pracach nawet Maria Czarnowska przy okazji omawiania historii statystyki wydawnictw w ujęciu międzynarodowym – zob. też, *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501-1965*, Warszawa 1967, Prace Instytutu Bibliograficznego, 6.

¹¹ Określenie „bibliologia dynamiczna” w odniesieniu do prac W. Żółtowskiego przejęto za R. Estivals'em – zob. tenże, *Bibliologie, bibliométrie et bibliographie*, [online] <http://www.docinfos.fr/index.php/extrait-these/391-bibliologie-bibliometrie-et-bibliographie> [dostęp 10.10.2017] – tu szczególnie część 1.2. *La bibliologie dynamique*.

¹² Zob. *Z Rady Adwokackiej w Warszawie*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1922, R. 50, nr 41, s. 349, poz. 2.

rucznika artylerii zdał w 1921 r. w trudnych powojennych warunkach maturę i w tym samym roku zapisał się na Uniwersytet Warszawski – podjął studia filozoficzne i socjologiczne. Zainspirowały go szczególnie teorie Leona Petrażyckiego (1867-1931), filozofa, prawnika i socjologa prawa, przedstawiciela psychologicznej teorii prawa. Odbył jednocześnie staże w Głównym Urzędzie Statystycznym i jako asystent w Radzie Narodowej ds. statystycznych w Delegaturze Ministerstwa Spraw Wojskowych. Po ukończeniu studiów w 1924 r. i po śmierci ojca W. Żółtowski wyjechał do Francji, gdzie pracował początkowo w Konsulacie Polskim w Paryżu (w 1926 r. uzyskał stypendium rządu polskiego). W latach 1924-1926 uzupełnił studia w zakresie socjologii i filozofii na paryskiej Sorbonie – uczył się wówczas na wykłady profesorów Célestina Bouglé (1870-1940)¹³ i Paula Fauconneta (1874-1938)¹⁴. W 1926 r. wyjechał do Strasburga, gdzie pracował pod kierownictwem Maurice'a Halbwachsa (1877-1945), socjologa i specjalisty od zastosowań statystyki do zagadnień społecznych¹⁵, i Charles'a Blondela (1876-1939), psychologa¹⁶. Prowadził badania w zakresie prawa i moralności jako czynników warunkujących postępowanie – jego wskaźników („droit et morale en tant que facteur de la conduite”). Po rocznym pobycie w Strasburgu powrócił do Paryża, gdzie podjął pracę pod kierownictwem wybitnego ekonomisty, statystyka i socjologa François Simianda (1873-1935)¹⁷, profesora w Kolegium Francuskim (Collège de France); teorie tego uczonego wywarły duży wpływ na poglądy naukowe W. Żółtowskiego. Paryski badacz zastosował w badaniach zjawisk ekonomicznych zasadę wykorzystaną wcześniej przez socjologa Émile'a Durkheima (1858-1917) do analizy faktów społecznych. Po śmierci F. Simianda W. Żółtowski nadal doskonalił się w zakresie wykorzystania metod statystycznych w naukach społecznych i nawiązał kontakt z innymi uczonymi francuskimi: archiwistą i historykiem Georges'em Bourgin (1879-1958)¹⁸, późniejszym kuratorem Archiwum Państwowego i pracownikiem Sekcji Dawnej (Section ancienne des Archives nationales) oraz z ekonomistą i socjologiem Édouardem Dolléansem (1877-1954)¹⁹. Polskiego badacza inspirowały także inne dziedziny, w których możliwe było wykorzystanie metod ilościowych. Zainteresował się szczególnie historią astronomii. Studiował ją w latach 1930-1931 jako stypendysta rządu polskiego i brał udział w tłumaczeniu na język francuski pracy Mikołaja Kopernika *Monetarum cudendarum ratio*²⁰, traktatu z dziedziny polityki pieniężnej, dającego początki prawu

¹³ Profesor Uniwersytetu w Montpellier, później dyrektor École normale supérieure – zob. *Célestin Bouglé*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/C%C3%A9lestin_Bougl%C3%A9 [dostęp 30.04.2017]. Napisał książkę *Les idées égalitaires. Étude sociologique*, przełożoną na język polski przez Zygmunta Poznańskiego: *Idea równości. Studium socjologiczne*, Lwów 1903.

¹⁴ Zob. *Paul Fauconnet*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/Paul_Fauconnet [dostęp 30.04.2017]. Należy wyjaśnić, iż inne źródło podaje: „w tym okresie Żółtowski studiował historię i literaturę w Paryżu i Strasburgu, a po 1945 r. ponownie we Francji, gdzie zajmował się m.in. bibliotekoznawstwem” – zob. *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza: 1939-1947*. T. 2: 1943-1947, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004, s. 202 (szczególnie przypis 367). Informacja na temat studiów z zakresu literatury nie jest jednoznaczna i może wynikać z nieporozumienia, bowiem uczeni C. Bouglé i P. Fauconnet byli profesorami Faculté des Lettres w Paryżu, czyli odpowiednika Wydziału Literatury (Humanistycznego) i stąd być może taka sugestia.

¹⁵ Zob. *Maurice Halbwachs*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Maurice_Halbwachs [dostęp 05.05.2017].

¹⁶ Zob. *Charles Blondel*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Blondel [dostęp 05.05.2017].

¹⁷ Zob. *François Simiand*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/Fran%C3%A7ois_Simiand [dostęp 30.04.2017].

¹⁸ Zob. *Georges Bourgin*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/Georges_Bourgin [dostęp 30.04.2017].

¹⁹ Zob. *Édouard Dolléans*, [online] https://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89douard_Doll%C3%A9ans [dostęp 30.04.2017].

²⁰ Zob. N. Copernic, *Discours sur la frappe des monnaies*, [in:] *Écrits notables sur la monnaie, XVIe siècle, de Copernic à Davanzati*. Vol. 1, Paris 1934, s. 4, [online] <https://archive.org/details/critsnotabless00lebruoft> [dostęp 10.10.2017].

kontynuacją była „Sprawa. Dwutygodnik Polskiego Instytutu «Miecz Ducha» – The Common Cause : fortnightly of the Polish Section of the «Sword of the Spirit»”, ukazująca się w latach 1942-1945²², gdzie publikował artykuły polityczne i z zakresu socjologii. Prowadził także działalność społeczną i kulturalną. Jednocześnie kontynuował prace naukowe i zbierał dane bibliograficzne w Muzeum Brytyjskim (British Museum). Po zakończeniu II wojny światowej powrócił do Paryża jako delegat Polskiego Ministerstwa Informacji w Londynie ds. współpracy z prasą francuską. Jednak szybko zrezygnował z tej funkcji po zmianach politycznych, które zaszły w Polsce w okresie powojennym. Odtąd ukierunkował swoje zainteresowania wyłącznie na pracę naukową. W 1950 r. otrzymał obywatelstwo francuskie i oficjalnie został członkiem Francuskiego Instytutu Socjologicznego (l’Institut français de Sociologie). Na zaproszenie różnych instytucji naukowych prowadził wykłady poświęcone twórczości intelektualnej w aspekcie historycznym opierające się na zestawieniach statystycznych, m.in. we Włoszech (por. fot. 2), Belgii, Wielkiej Brytanii. W Polsce był w 1962 r. w Bibliotece Narodowej w Warszawie na zaproszenie Polskiego Towarzystwa Historycznego. Współpracował z takimi polskimi uczonymi jak Tadeusz Manteuffel (1902-1970), historyk, mediewista²³, oraz filozof i historyk sztuki Władysław Tatarkiewicz (1886-1980)²⁴.

Badacz ożenił się z Zofią z Makowskich. Z racji swego miejsca zamieszkania miał kontakty z wybitnymi Polakami przebywającymi na emigracji we Francji, m.in. był częstym gościem Rity i Witolda Gombrowiczów w Royaumont²⁵ czy w Bibliotece Polskiej na Quai d’Orléans²⁶. Zmarł 25 IX 1969 r. w Paryżu.

Fot. 2. W. Żółtowski w Rzymie na Forum Romanum. Źródło: „Schéma et schématisation. Revue de la Société de Bibliologie et de Schématisation” 1979, No. 11, s. 16. Czasopismo w zasobach Biblioteki IINiB UW, sygn. Cz. 339

²² Zob. katalog BN w Warszawie, [online] https://alpha.bn.org.pl/search~S2*pol?/tCommon+Cause/tcommon+cause/1%2C2%2C2%2CB/frameset&FF=tcommon+cause&1%2C1%2C [dostęp 7.10.2017].

²³ T. Manteuffel – żołnierz AK, twórca i pierwszy dyrektor Instytutu Historycznego PAN, prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego (1950-1955) – zob. S. Trawkowski, *Manteuffel Tadeusz*, [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*. T. 16, Warszawa 2003, s. 569.

²⁴ W. Tatarkiewicz był w latach 1960-1963 przewodniczącym Międzynarodowego Komitetu Historii Sztuki przy Międzynarodowym Instytucie Filozoficznym (Comité international d’histoire de l’art, Institut International de Philosophie) w Paryżu – zob. *Władysław Tatarkiewicz*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_Tatarkiewicz [dostęp 7.10.2017].

²⁵ Zachowała się notatka W. Gombrowicza z końca pobytu w Royaumont (sierpień i wrzesień 1964 r.), gdzie zapisano: „Flirt z Ritą, czasem jakiś hołd Żółtosio (W. Żółtowski, polskiego pochodzenia, zajmujący się socjologią. Często przebywał w Royaumont) [...]” – cyt. za: R. Gombrowicz, *Gombrowicz w Europie. Świadectwa i dokumenty 1963-1969*, przekł. O. Hedemann, M. Ochab [i in.], tekst pol. wyd. przejrzał J. Jarzębski, Kraków 1993, s. 324 (szczególnie przypis 3).

²⁶ Autorka artykułu przeprowadziła kwerendę w Bibliotece Polskiej w Paryżu, jednak niewiele zachowało się w niej materiałów dotyczących W. Żółtowskiego.

Założyć należy, iż w okresie PRL powodem braku jakichkolwiek informacji na temat osoby, a głównie działalności W. Żółtowskiego, zarówno dziennikarskiej, jak i naukowej, było jego zaangażowanie w politykę i współpraca z Rządem RP na uchodźstwie. W czasie wojny uczestniczył w spotkaniach u Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza²⁷, a po wojnie, choć wycofał się z działalności politycznej, sprzyjał obozowi londyńskiemu.

Badania

Od początku pobytu we Francji – jak widać z przedstawionego życiorysu – zainteresowania W. Żółtowskiego koncentrowały się wokół problematyki socjologicznej, którą systematycznie pogłębiał o zagadnienia przyrostu i fluktuacji piśmiennictwa, przejawiające się w zmienności zainteresowań, w przypływach i odpływach „produkcji” i „konsumpcji” intelektualnej. W XIX i na początku XX w. świadomość roli oceny ilościowej piśmiennictwa i przydatności statystyki w badaniach naukowych była niewielka i w zasadzie uczeni zaczęli dopiero dostrzegać potrzebę jej wykorzystania w ujmowaniu zjawisk kultury.

Głównym punktem dociekań naukowych W. Żółtowskiego stała się filozofia pozytywistyczna w ujęciu Augusta Comte’a (1798-1857) dotycząca społeczeństwa, powiązana z metodami stosowanymi w badaniu praw przyrody. Polski uczonej – podobnie jak E. Durkheim oraz jego mistrz F. Simiand – zaczął poszukiwać praw, którymi rządzą się zjawiska społeczne, i po wojnie temu problemowi poświęcił się całkowicie, rezygnując z kariery politycznej i dziennikarskiej. Połączenie przez W. Żółtowskiego tych dwóch teorii, czyli idealizmu pozytywistycznego E. Durkhaima i metody statystycznej F. Simianda, spowodowało narodziny jego własnej metody badań, w której należało wyjść od analizy ilościowej konkretnych faktów zawartych w drukach, aby dojść do abstrakcyjnych regularności, które je animują. Zdaniem W. Żółtowskiego poszukiwania oparte na statystyce publikacji miały otworzyć nowe horyzonty dla badania zjawisk kultury i sztuki, pozwolić na uchwycenie – za pomocą wskaźników liczbowych – przemiany w gustach i zainteresowaniach społecznych, a nawet stać się wyznacznikiem zmian kulturowych w przyszłości. Uważał on, że wydrukowana produkcja intelektualna podlega historycznym rytmom, a wahania czasu i przestrzeni nakładają się na zjawiska, które F. Simiand ujął w aspekcie ekonomicznym.

Inspirowany przez wielkie nazwiska francuskiej socjologii, filozofii i historii W. Żółtowski skłaniał się również ku teoriom twórcy informacji naukowej i dokumentologii Paula Otleta (1868-1944), który wspólnie z Henri la Fontaine’em (1854-1943) powołał do życia w 1895 r. w Brukseli Międzynarodowy Instytut Bibliograficzny (Office international de Bibliographie, później Institut international de Bibliographie), w założeniu mający rejestrować całość piśmiennictwa światowego. Pionierem podobnych badań na gruncie polskim był bibliograf Bolesław Iwiński (1879-1919)²⁸. Pracował on w instytucji założonej przez P. Otleta i w 1910 r. wystąpił na Międzynarodowym Kongresie Bibliografii i Dokumentacji w Brukseli z raportem pt. *La statistique internationale des livres*, w któ-

²⁷ Dysponujemy wpisem z planu wizyt u Prezydenta RP W. Raczkiewicza. Wiadomo, iż 10 VII 1940 r. w godz. 18.30-18.50 przyjął on W. Żółtowskiego. Nie znamy natomiast celu tej wizyty. Zob. *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza...*, s. 202.

²⁸ Zob. K. Migoń, *Bolesław Iwiński i międzynarodowa statystyka druków*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne. Praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bienkowskiego*, pod red. M. Kocójowej, Kraków 1995, s. 209-219; D.W. Krummel, *The Heritage of Boleslas Iwinski*, [online] <https://pdfs.semanticscholar.org/af35/cc0678fd65df51fb05f89f51f9b5c86e0e1c.pdf> [dostęp 25.09.2017].

rym omówił światową statystykę druków w całym okresie ich publikowania (od XV w.)²⁹. Raport ten – poszerzony o statystykę wydawnictw periodycznych i o założenia organizacyjne i metodyczne statystyki – ukazał się pod zmienionym tytułem w następnym roku³⁰. Teorie B. Iwińskiego znał W. Żółtowski (w szczególności uwagi dotyczące nieporównywalności liczb druków wydanych w różnych krajach)³¹.

Uznał on z socjologiczno-historycznego punktu widzenia, iż właściwą metodą nauk społecznych winna być metoda bibliograficzna, umożliwiająca poszukiwanie w określonym przedziale czasowym regularności czy praw w obszarze zjawisk społecznych poprzez analizę produkcji intelektualnej zawartej w drukach. Już w okresie przedwojennym W. Żółtowski inspirowały wszelkie zestawienia bibliograficzne. Studiował m.in. statystykę publikacji dotyczących Michela de Montaigne'a (1533-1592) w XIX i XX w. we Francji. W tym celu za podstawę brał bibliografię wydań utworów pisarza i wykazy cen uzyskiwanych za pierwodruki jego dzieł. Uważał informacje ujęte w postaci spisów za cenne źródło danych, stąd badacza zbytnio pochłaniało – zdaniem francuskich socjologów – zbieranie materiałów, którymi „wytapetował cały gabinet”³², a także planowanie nieskończonych projektów (bardziej niż twórcze pisanie prac naukowych). Do znaczących i najwyższych cenionych przez innych uczonych należą zaledwie dwie z nich, niżej pokrótce omówione.

W 1947 r. W. Żółtowski na posiedzeniu Francuskiego Instytutu Socjologicznego przedstawił swe tezy pt. *La Fonction Sociale du temps et de l'espace: Contribution à la théorie expérimentale de la Connaissance*, które następnie opublikował na zaledwie 25 stronach na łamach „Revue d'histoire économique et sociale”³³. W 1948 r. prowadził badania w sekcji socjologicznej francuskiego Krajowego Centrum Badań Naukowych (Centre National de la Recherche Scientifique) pod kierunkiem wspomnianego G. Bourgin i dziekana George'a Davy'ego (1883-1976).

Oryginalność teorii W. Żółtowskiego polegała na pionierskim zastosowaniu spisów bibliograficznych w funkcji środka pozwalającego uchwycić dane statystyczne produkcji intelektualnej w kontekście czasu i przestrzeni. Jako wskaźnik zainteresowania czasem wybierał prace dotyczące historii, jako wskaźnik zainteresowania przestrzenią – publikacje poświęcone geografii i podróży. Podstawowym źródłem do badań stała się dla uczonego „Bibliographie de la France: ou Journal général de l'imprimerie et de la librairie”, czyli urzędowy wykaz książek i broszur sporządzany na podstawie egzemplarza obowiązkowego przez Bibliotekę Narodową w Paryżu od 1812 (czyli praktycznie od momentu powstania wykazu w 1811) aż po 1925 r. Zadanie, jakie badacz sobie postawił, nie było

²⁹ Raport *La statistique internationale des livres* został opublikowany jako druk nr 15 materiałów kongresowych (55 ss.) – zob. K. Migoń, dz. cyt., s. 211; [online] https://www.worldcat.org/title/statistique-internationale-des-imprimés-i-résultats-généraux-ii-organisation/oclc/18586400&referer=brief_results [dostęp 8.10.2017].

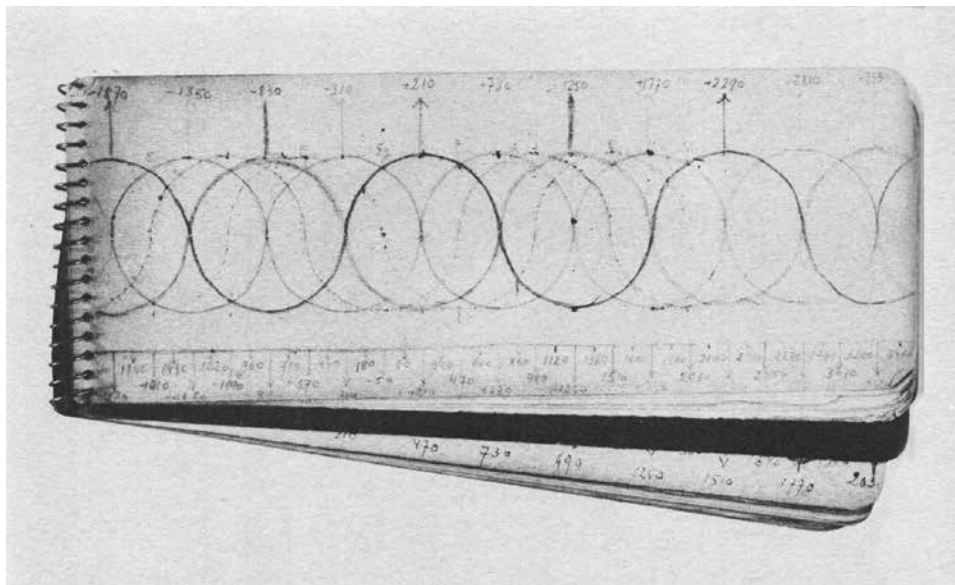
³⁰ B. Iwiński, *La statistique internationale des imprimés. Résultats généraux*. 1. partie: *La statistique internationale des livres*. 2. partie: *La statistique internationale des périodiques. Ce rapport a été présenté au Congrès international de bibliographie et de documentation en 1910*, „Bulletin de l'Institut International de Bibliographie” 1911, Vol. 16, s. 1-139, [online] https://archive.org/stream/revuedesbibliot01frangoog/revuedesbibliot01frangoog_djvu.txt [dostęp 8.10.2017].

³¹ Zob. M. Czarnowska, dz. cyt., s. 29.

³² Ś.p. Wiktor Żółtowski, „Wiadomości”, s. 5.

³³ Zob. V. Zoltowski, *La Fonction Sociale du temps et de l'espace: Contribution à la théorie expérimentale de la Connaissance*, „Revue d'histoire économique et sociale” 1940-1947, Vol. 26, No. 3-4, s. 113-137; [online] https://www.jstor.org/stable/24068665?seq=1#page_scan_tab_contents [dostęp 9.10.2017].

łatwe, biorąc pod uwagę zmiany zarówno w opisach, jak i w klasyfikacji piśmiennictwa przeprowadzone w tej bibliografii w ciągu przeszło stu lat. Z drugiej strony analiza produkcji wydawniczej w tak długim przedziale czasowym pozwoliła W. Żółtowskiemu na odtworzenie cykli zainteresowania społeczeństwa historią i geografią, podobnych do cykli badań długookresowych ewolucji cen obserwowanych przez F. Simianda, gdyż to od swego mistrza przejął tę metodę badań. Jednak o ile Francuz uważał, iż uchwycenie statystyczne zjawisk społecznych i twórczości intelektualnej nie jest możliwe, o tyle Polak twierdził przeciwnie. Podkreślał przy tym, że bez wytłumaczenia zjawisk społecznych nie można wyjaśnić faktów ekonomicznych, które są ich częścią składową³⁴. Zdaniem W. Żółtowskiego wydrukowana produkcja intelektualna podlega historycznym rytmom, a wahania czasu i przestrzeni nakładają się na te zjawiska od strony ekonomicznej. W fazach ekspansji dynamiki społecznej – A – dominuje zainteresowanie geografią (1850-1875; 1900-1930); w fazach zwolnienia tempa – B – dominuje zainteresowanie historią (1818/20-1850; 1875/80-1900). Według W. Żółtowskiego cykle te są spowodowane faktem, że energia intelektualna jest ograniczona i zainteresowanie czasem czy historią odbywa się kosztem zainteresowania przestrzenią. W okresach zainteresowań historią czas staje się – jak to określił sam badacz – głębszy i liczba prac na ten temat zwiększa się, natomiast w okresie zainteresowania geografią przestrzeń się rozszerza i rośnie zainteresowanie obszarami odległymi. Spostrzeżenia i ustalenia dotyczące historii W. Żółtowski przedstawił w formie graficznej, w postaci licznych tabel oraz dość skomplikowanych wykresów i diagramów (por. fot. 3).

Fot. 3. Wykres graficzny autorstwa W. Żółtowskiego. Źródło: „Schéma et schématisation. Revue de la Société de Bibliologie et de Schématisation” 1979, No. 11, s. 58. Czasopismo w zasobach Biblioteki IINiB UW, sygn. Cz. 339.

³⁴ Zob. E. Zaleski, dz. cyt., s.132.

W kolejnych pracach uczony rozszerzył badania na produkcję intelektualną i artystyczną, w której uwzględnił cztery kategorie: Teatr, Literaturę, Sztuki plastyczne i Muzykę. Teorie swe przedstawił w krótkiej, liczącej tylko 43 strony, rozprawce zatytułowanej *Les cycles de la création intellectuelle et statistique*, opublikowanej na łamach „L'Année Sociologique” w 1952 r.³⁵ Została ona następnie przedrukowana w 1956 r. jako dodatek do „Bibliographie de la France”³⁶. W pracy tej W. Żółtowski zakreślił nowe perspektywy swoich badań, widzianych już nie tylko przez pryzmat zmian produkcji intelektualnej zarejestrowanej w bibliografiach, lecz także w kolejnych fazach rozkwitu i upadku cywilizacji i religii. Uczony dążył do opracowania jakiejś uogólnionej formuły matematycznej wykorzystującej dane statystyczne zawarte w bibliografiach i innych spisach, pozwalającej interpretować zjawiska socjologiczne i poszukiwać ich regularności i praw w różnych przedziałach czasowych. Wprowadził pojęcie „wieku socjologicznego” (130 lat), który dzielił na fazy pięćdziesięcioletnie (A) i osiemdziesięcioletnie (B). Z czasem wyróżnił nawet fazy półtysiącletnie (520 lat) – starał się uchwycić w ten sposób cykliczność i fluktuację zjawisk intelektualnych przez pryzmat danych ilościowych produkcji drukarskiej. Tę metodę badań zapoczątkowaną przez W. Żółtowskiego, określaną jako statystyka bibliograficzna, współczesny bibliolog francuski R. Estivals nazwał bibliometrią bibliograficzną („bibliométrie bibliographique”), ale także bibliologią dynamiczną epistemologiczną („bibliologie dynamique épistemologique”). Można tym samym uznać, że polski socjolog dał podwaliny pod metodę bibliometryczną, która wykorzystuje metody matematyczne oraz statystyczne używane w badaniach komunikacji piśmienniczej w nauce o książce. Do teorii W. Żółtowskiego odnosili się w swoich pracach oprócz wielokrotnie wspomnianego R. Estivalsa także badacze książki skupieni wokół francuskiego Société de Bibliologie et de Schématisation oraz Międzynarodowego Towarzystwa Bibliologicznego (L'Association Internationale de Bibliologie). Chętnie odwołują się oni do koncepcji polskiego uczonego w kontekście badań produkcji wydawniczej w językach regionalnych i dialektach we Francji w latach od 1812 do 1930-1942 i uznają go za swojego mistrza i prekursora tej metody³⁷.

Z kolei francuscy socjologowie literatury i socjologowie książki odnosili się w połowie XX w. do prac W. Żółtowskiego z wielką ostrożnością, gdyż preferowali raczej badania opisowe i częściowe, analityczne. Badacz książki i literatury Robert Escarpit (1918-2000), autor *Sociologie de la littérature* (Paryż 1958) i *La révolution du livre* (Paryż 1965)³⁸, przy omawianiu światowej produkcji książek w kontekście interpretacji danych statystycznych nie przywołuje metody polskiego uczonego, choć uznaje, iż

najdokładniejszą metodą szacunku [produkcji wydawniczej – B.K.] byłoby powiązanie statystyki według liczby tytułów ze statystyką według wysokości nakładów, to znaczy według

³⁵ Vol. 6, s. 163-206.

³⁶ No. 10, mars 1956; 2eme partie: Chronique, 5 serie, A. 145. Korzystano z egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 33617 II.

³⁷ W oryginale francuskim czytamy: „Pour notre premier maître, Victor Zoltowski, qui nous avait proposé cette recherche en 1948, il s'agissait de savoir si la production des imprimés en langues régionales et dialectes était soumise à des cycles, comme il l'avait montré lui-meme, après Röthlisberger qu'il ignorait, pour ce qui est de la production française des livres aux 19 et 20 siècles” – R. Estivals, S. Suinot, *La production des imprimés en langues regionales et dialectes en France de 1812 a 1930-1942*, „Revue de Bibliologie. Schéma & Schématisation” 2011, nr 74, s. 47.

³⁸ Wyd. polskie: *Revolucja książki*, przeł. J. Pański, Warszawa 1969.

liczby wydrukowanych egzemplarzy książek. Są to dane fizycznie porównywalne, informujące zarazem o gospodarczych rozmiarach działalności wydawniczej, jak i o miejscu, jakie zajmuje ona w życiu kraju. [...] Jak to już wiedzieliśmy, książka jest najdokładniejszym i najbardziej skutecznym środkiem zapewniającym krążenie myśli i sztuki³⁹.

Podobnie nie wspomina o ustaleniach W. Żółtowskiego odnośnie do francuskiej produkcji wydawniczej Henri-Jean Martin (1924-2007), autor *Culture écrite et culture orale* (Paryż 1975)⁴⁰, który wspólnie z Lucienem Febvre'm (1878-1956) napisał *L'apparition du livre* (Paryż 1958)⁴¹. Natomiast socjologowie kultury i historycy z przełomu XX i XXI w. – François Furet (1927-1997), Joffre Dumazedier (1915-2002) i in. – chętnie sięgają do metod statystycznych w badaniach interdyscyplinarnych prowadzonych na pograniczu historii, literatury, czytelnictwa, pedagogiki i kultury książki.

Teorie W. Żółtowskiego miały też swoich krytyków. Przy okazji omawiania zadań i zalet bibliografii wybitna francuska znawczyni tego tematu Louise-Noëlle Malclès (1899-1977), autorka m.in. *Les Sources du travail bibliographique* (Paryż 1950)⁴² i współautorka *La Bibliographie* (Paryż 1956)⁴³, stwierdziła, iż

przez wieki bibliografia zgromadziła w niezliczonych spisach (repertuarach wydawniczych) olbrzymią masę informacji [...], bez których trudno sobie wyobrazić, że można odtworzyć fakty z historii; poprzez swoje dane statystyczne, poprzez różne systematyczne podziały książek, prowadzi [bibliografia] do dociekań, z których wszystkie nauki mogą skorzystać; ostatnie badania nie wykazały, że dane uzyskane przy pomocy bibliografii pozwalają odkryć cykle twórczości intelektualnej i artystycznej⁴⁴.

W ten sposób podkreśliła, iż nie zgadza się nie tyle z metodą W. Żółtowskiego, co z jego interpretacją uzyskanych wyników.

***

Niezależnie od oceny wystawionej W. Żółtowskiemu przez zwolenników i krytyków należy stwierdzić, że zaproponował on nowatorski kierunek badań socjologiczno-historycznych – wykorzystanie istniejących spisów bibliograficznych do interpretacji szeroko rozumianych zjawisk społecznych i kulturowych. S. Lam widział w tym uczonym „twórcę metody bibliograficznej w socjologii”⁴⁵ i choć dorobek piśmienniczy W. Żółtowskiego nie imponuje objętością, jakby zatrzymał się on niejako u progu wielkich osiągnięć, to idea

³⁹ Dz. cyt. s. 59-60.

⁴⁰ H.-J. Martin, *Culture écrite et culture orale, culture savante et culture populaire dans la France d'Ancien Régime*, Paris 1975.

⁴¹ Paris 1958, 1971, 1999; wyd. polskie: *Narodziny książki*, przekł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka; posł. P. Rodak, Warszawa 2014.

⁴² *Les Sources du travail bibliographique*. T. I: *Bibliographies générales. Index*, 1950; T. II: *Bibliographies spécialisées (sciences humaines). Index*, 1952; T. III: *Bibliographies spécialisées (sciences exactes et techniques). Index*, avec la collaboration de G. Garnier, P.-M. Guelpa, G. Koest, M.-G. Madier et J. Miet 1958.

⁴³ L.-N. Malclès, A. Lhéritier, *La Bibliographie*, Paris 1956 i kolejne wyd., [online] <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4804705f/f6.image> [dostęp 11.10.2017].

⁴⁴ W oryginale francuskim: „La bibliographie accumule en effet, depuis des siècles, dans ses innombrables répertoires, une masse énorme d'informations dont on imagine mal que l'on puisse se passer pour reconstituer les faites de l'histoire; par ses données statistiques, par ses divers groupements systématiques des livres, elle conduit à des déductions dont toutes les sciences peuvent bénéficier; de récentes études n'ont-elles pas démontré que les chiffres obtenus à l'aide de bibliographies permettent la découverte des cycles de création intellectuelle et artistique” – L.-N. Malclès, *Manuel de bibliographie*, Paris 1963, s. 10.

⁴⁵ S. Lam, *Żółtowski...*, s. 1044.

wykorzystania do badań społecznych i kulturowych danych dotyczących druków zawartych w bibliografiach okazała się przydatna w wielu dyscyplinach humanistycznych.

Streszczenie

Postać Wiktora Żółtowskiego nie jest bliżej znana w świecie nauki polskiej. Większość życia uczony spędził we Francji. Celem artykułu jest przybliżenie jego osoby i dokonań naukowych. Francuski bibliolog Robert Estivals uznał W. Żółtowskiego za założyciela, opartej na metodzie bibliograficznej, francuskiej szkoły historii statystycznej produkcji intelektualnej. Oryginalność jego badań polegała na wykorzystaniu danych zawartych w różnego typu spisach, głównie w „Bibliographie de la France”, do analizy ilościowej produkcji wydawniczej tekstów naukowych. Prace W. Żółtowskiego powstały na styku bibliologii, historii piśmiennictwa i socjologii.

Słowa kluczowe: Wiktor Stanisław Żółtowski – Viktor Stan – badania socjologiczne – metoda bibliograficzna – bibliometria – francuska szkoła historii statystycznej twórczości intelektualnej.

Summary

The Polish sociologist and bibliographer Wiktor Żółtowski (1900-1969) – founder of the French school of statistical history of intellectual creativity

Wiktor Żółtowski is not widely known within the Polish scientific circles. He spent most of his life in France. Some (Robert Estivals) consider him to be the founder of the French school of statistical history of intellectual production, based on the bibliographical method. What makes his research original is combining the historical method used by François Simiand and the data contained in bibliographies in order to carry out a quantitative analysis of published scientific works registered in various lists, mainly in „Bibliographie de la France”. Żółtowski’s works can be positioned between the borders of book studies, the history of writing, and sociology.

Key words: Wiktor Stanisław Żółtowski – Viktor Stan – sociological research – bibliographic method – bibliometrics – French school of statistical history of intellectual creativity.